

12. Хрипко С. А. Духовно-релігійні вияви української ментальності: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.11 / С. А. Хрипко. – К., 2003. – 19 с.
13. Савчин Г. Я. Визначення поняття «правовий менталітет»: міждисциплінарний підхід/ Г. Я. Савчин // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 3.
14. Бойко Л. М. Правовий менталітет у контексті понятійно-категоріального ряду «правова культура – правова свідомість – правовий менталітет» / Л. М. Бойко // Південноукраїнський правничий часопис. – 2006. – № 4. – С. 52 – 54.

УДК 340.1

Заморська Л. І., НУ «ОЮА»

НОРМАТИВНІСТЬ ПРАВА ЯК СОЦІАЛЬНА ЦІННІСТЬ

В даній статті дається визначення поняття «норма права», з якого випливає суть та призначення нормативності права як соціальної цінності. Розкривається зміст нормативності права у співвідношенні з поняттями «цінне та належне в праві».

В данной статье дается определение понятия «норма права», из которого vyplыває суть и назначение нормативности права как его особенного признака. Раскрывается содержание нормативности права в соотношении с понятиями «ценное и должное в праве».

The decision of concept «Norm of law», from which essence and setting of normativeness of law swims out as his special sign, is given in this article. Maintenance of normativeness of right opens up in correlation with concepts «Valuable and due in a law».

Категорія «нормативності» у вітчизняній літературі нерозривно пов'язане з категорією норми. Такий зв'язок навіть дозволяв деяким дослідникам ототожнювати ці дві категорії та визначати нормативність через поняття норми, змішуючи їх характеристики. «Нормативність і норма – поняття, що позначають однорідні явища», – писали радянські теоретики права М. І. Байтін та В. К. Бабаєв [14, с. 79].

Хоча норма і нормативність нерозривно пов'язані між собою, проте ці категорії не є тотожними. Нормативність властива не лише соціальним нормам, а тому і не може зводитись до них. Нормативністю наділені також принципи, свідомість, соціальні інститути тощо.

Взаємозв'язок норми та нормативності найкраще розкривається через діалектичні категорії явища та сутності, в зв'язку з чим дослідження

проблеми нормативності слід розпочинати з дослідження поняття норми як її прояву (явища). Тому, враховуючи тривалу традицію у вітчизняній науці щодо розуміння нормативності, а також очевидний взаємозв'язок нормативності з нормою, є необхідним та обґрунтованим здійснення більш глибокого аналізу змісту соціальної норми.

Метою даної статті є визначення впливу норми права на нормативність як особливу ознаку права.

Стан дослідження. Дослідженню проблеми соціальних норм велику увагу приділяли вчені різних наук, серед яких слід виділити соціологів (М. І. Бобнева, В. Д. Плахов, Є. М. Пеньков, С. В. Поросенков, П. А. Сорокін), теоретиків права (С. С. Алексєєв, В. К. Бабаєв, М. І. Байтін, С. Н. Братусь, І. О. Їльїн, Н. М. Коркунов, Ю. В. Кудрявцев, П. Є. Недбайло), філософів (М. М. Алексєєв, А. М. Єрмоленко, О. А. Івін, С. І. Максимов, Ю. П. Солодухін). Крім того, дослідженням цієї проблематики займалися також іноземні науковці, зокрема, Ж.-Л. Бержель, В. Гьосле, Ж. Карбоньє, Г. Кельзен та багато інших.

Виклад основного матеріалу. Проблема обґрунтування обов'язковості (нормативної сили) основних соціальних норм є однією з головних проблем сучасності. Упродовж тривалого періоду, дотримання та виконання соціальних норм забезпечувалось впливом трансцендентальних авторитетів (Бог, веління обов'язку тощо) на суспільну свідомість. Проте сьогодні, у секуляризованій культурі, оскільки етика та релігія вже не можуть спиратися на традиційний етос, вказана функція обґрунтування вже не може повністю забезпечуватися трансцендентальними авторитетами. За умов демократії розмаїття форм життя сучасного мультикультурного суспільства таке строкате, що насадження конкретних норм викликає підозру в абсолютизації цінностей окремої життєвої форми та в несправедливій дискримінації цінностей решти [4, с. 11].

Якщо дослідити походження слова «норма», то з'ясуємо, що воно прийшло в українську мову з латини, де вживалося у двох значеннях: (1) як прилад, що використовувався при вимірюванні та (2) як правило, зразок. Норма як така у чистому вигляді не існує: вона завжди є нормою чогось (наприклад, нормою поведінки, нормою мови, нормою експлуатації тощо). Норма фіксується настільки, наскільки існує її матеріальний, «опредмечений» носій. Характерною рисою соціальних норм є те, що вони через свою «віртуальність», належність до ідеального виміру реальності позбавлені матеріальності у її фізичному значенні, хоча, слід погодитись з радянським соціологом В. Д. Плаховим, це не «виключає їх опредмечення у матеріальних об'єктах» [15, с. 15].

Соціальні норми, як і належне, що вони виражають, є результатом соціальної діяльності людини. В. Д. Плахов, виходячи з факту

існування соціальних норм одночасно і у вигляді реалій, і у вигляді ідеальних образів, відзначає подвійність (білатеральність) як визначальну особливість їх буття. Така особливість, на його думку, дозволяє, по-перше, інтерпретувати соціальні норми як суб'єктивно привласнені реальні міри та, по-друге, слугує підставою для наступного суб'єктивного використання норм як засобу пізнання та практичного опанування дійсністю [15, с. 9-10].

У радянські часи панувала думка про соціальні норми як явища об'єктивні, та було сформульоване поняття об'єктивних соціальних норм, під яким розумілись «стійкі соціальні зв'язки, що повторюються та виникають в процесі соціальної діяльності людей по обміну матеріальними і духовними благами, виражаючи потребу соціальних систем у саморегуляції» [11, с. 15] або «форма соціального прояву суспільних відносин, які складають зміст цих норм» [19, с. 97]. Проте, за такого підходу, норма як вираз належного змішувалась з соціальними закономірностями, тобто з існуючим, створюючи ілюзію існування соціальної норми поза суб'єктом та незалежно від нього.

Український філософ А. М. Єрмоленко звертав увагу на те, що норма має як прескриптивний, так і дескриптивний зміст: він віддзеркалює не тільки те, що має бути, а й те, що є, тобто норма несе в собі як контрфактичний (трансцендентальний), так і фактичний (онтологічний) зміст [5, с. 59]. С. В. Поросенков розглядав соціальні норми як «ідеальне відображення об'єктивної дійсності в нормативності форм суспільної свідомості» [17, с. 138-139]. Болгарські вчені Н. Стефанов, Н. Яхияев, С. Качаунов відзначали, що «норми можуть бути визначені ще й як ідеальні загальні моделі поведінки людей за певних типових обставин». При цьому слід відзначити, що слово «модель» етимологічно близьке до слова «норма». Так, воно було утворене від латинського слова *modulus*, в основі якого лежить *modus* – «міра», «правило», «припис», «зразок». Така етимологічна та семантична близькість досліджуваних понять, на думку багатьох авторів, є підставою для співвідношення понять норми та моделі [15, с. 20]. Крім того, у вітчизняній літературі робились спроби розгляду соціальної норми як алгоритму [15, с. 41-50]. Проте за жодного з вказаних підходів питання про імперативність та обов'язковість соціальних норм не знаходить належної відповіді.

Відомий науковець радянського періоду Ю. В. Кудрявцев визначав норму як «обумовлений зовнішньою об'єктивною підставою логічний зв'язок будь-яких двох (чи більше) понять, який відображає об'єктивно існуючий чи штучно утворений взаємозв'язок реальних явищ» [10, с. 62]. Науковець визнає елемент належного, як невід'ємну рису будь-якої норми, проте належне для нього носить логічну,

а не деонтологічну природу. Тобто належність привноситься з зовні, має «зовнішню об'єктивну підставу» та знаходить вираз у формулі «належить тому, що» або «належить для того, щоб».

Таким чином, можна констатувати, що на сьогодні у науці існують різні підходи до розуміння проблеми соціальних норм. При цьому, на думку автора, майже кожен з названих підходів до розуміння проблеми соціальної норми не є помилковим, адже дозволяє здійснити аналіз різних аспектів соціальної норми. Проте, очевидно, кожен з перерахованих поглядів є дещо однобічним та недостатнім, і тому не дає відповіді на головне питання соціальної, а тим більш правової, нормативності: про те, *чому та яким чином* соціальна норма є обов'язковою, або, іншими словами, у чому полягає нормативна сила соціальних норм (чому суб'єкт має виконувати норму?). Адже описування соціальних фактів, виявляючи закономірності та намагаючись вивести звідти норму, відводить правознавству роль емпіричної науки. Звичайно, зв'язок норми та належного відзначався багатьма науковцями, але обґрунтування обов'язкової сили (елемент належності) соціальних норм на підставі їх повторюваності, по-перше, змішує повторюваність поведінки з універсальністю норм, по-друге, безпідставно виводить належне з існуючого. По-третє, за такого підходу певна модель поведінки стає нормою через її постійну повторюваність, проте залишається не зрозумілим чому така поведінка постійно повторювалась до того, як набути статусу норми. Якщо прийняти тезу ототожнення належного та існуючого чи норми (цінності) та факту, то у дусі Канта можна одержати таке: у межах ньютонівської фізики (як і в межах теорії відносності) кожна подія детермінована системою природних законів і попередніми умовами. І якщо відкинути дуалізм тіла і душі (суцього та належного), то впливає, що будь-яка людська дія, думка наперед детерміновані, що є несумісним з ідеєю моральної відповідальності.

Проте не всі дослідники соціальних норм погоджуються з їх характеристикою як фіксації, виразу належного. Так, В. Н. Кудрявцев відзначав, що «норма... представляє собою характеристику фактичного положення речей: не тільки того, чому належить бути, але й того, що вже є, не тільки належного, а й існуючого» [9, с. 13]. Ще більш конкретно з цього питання висловився Р. Лукич: «Норма... лише приписує те, чому належить бути, але сама норма є тим, що є, що присутнє, що існує як реальність. Оскільки якби норма була б належним, а не існуючим, тоді б взагалі не існувало ніяких приписів про належне, було б невідомо, що є належним» [12, с. 135]. Такий підхід вказаних науковців обумовлений їх розумінням належного як такого, що породжується існуючим та запереченням реальності належного. Для них,

у душі Г'юма, те, що не є існуючим є небуттям [2, с. 62]. Безперечно, соціальна норма завжди містить у собі елемент існуючого, оскільки являє собою певну «тілесність» належного, спосіб його оформлення для адресації соціальним суб'єктам. Проте, на думку автора, існуюче у нормі є похідним відносно належного та носить інструментальний характер.

Очевидно, що відповідь на ці питання слід шукати у площині зв'язку категорій «належне», «норма», «нормативність». В зв'язку з цим, очевидно, цікавою, та такою що містить значний евристичний потенціал, видається позиція деяких науковців, які розглядали соціальну норму як логічне судження.

З лінгвістичної точки зору слова «судження, судити» є спільнокореневими зі словом «суд» та очевидно походять від нього. При цьому такий зв'язок спостерігається не тільки в українській, а й, зокрема, у російській та англійській мовах. Так, незаперечним є похідний характер англійського «judgement» (судження) від «judge» (суд) та російського «суждение, судить» від «суд».

Український теоретик права Є. В. Бурлай виділяв окремий напрямок у дослідженні нормативних систем, представники якого (зокрема, О. А. Івін, Ю. П. Солодухін, А. А. Старченко) розглядають норму як «авторитетний припис належного» та «ототожнюють її з судженням нормативного характеру, тобто з судженням, що містить сформульоване правило поведінки» [3, с. 6].

Проте існує група вчених (А. Ф. Черданцев, М. Т. Баймаханов), які вважають, що норми, будучи явищем об'єктивним, носять не пізнавальний, а ціннісно-нормативний характер. З огляду на деонтичний характер норм, вони виражають не те, що є, а те чому *слід бути*, тому норми не є судженнями і їм не властива ознака істинності.

Інша група вчених (В. М. Баранов, В. П. Казимирчук, Л. С. Явич, П. М. Рабинович, Р. О. Халфіна, Н. Неновски) розглядали норму, зокрема правову, як таку, що має пізнавальний зміст і є формою пізнання («оціночно-нормативного пізнання»). Тому правові норми, на їх думку, є судженнями, яким властиві ознаки істинності чи помилковості.

Проте, не заперечуючи можливість існування особливого виду оціночно-нормативного пізнання, очевидно, питання про істинність чи помилковість норм є дискусійним. Як відзначали чеські вчені В. Кнапп, А. Герлох, будь-яку норму можна розуміти як судження. Якщо, наприклад, йдеться, що для А обов'язкова поведінка Р, то таке твердження можна розуміти і як норму, і як судження про норму. Візьмемо для прикладу речення: «А повинен передати В предмет Х». Будучи судженням, це речення носить дескриптивний характер та, з точки зору класичної формальної логіки, є або істинним,

або помилковим. Але для деонтичної логіки ми маємо абстрагуватися від змісту речення та зосередитись лише на символічному вираженні його форми. Тобто у наведеному судженні для нас не має значення, чи дійсно *A* повинен вчинити вказану дію відносно *B*, а має значення обов'язковість поведінки, вказаної у судженні-нормі. Таке судження є нормою, оскільки йому властиві значення і цінність та у ньому закладено належність. З іншого боку таке судження є велінням, оскільки може впливати і бути виказаним та через нього здійснюється воля. Ці два змісти такого судження пов'язані між собою, адже норма є метою, можливістю, що має здійснитись, а веління – дійсністю, засіб досягнення мети. Отже, на відміну від класичної логіки суджень, що має лише два значення – «істинність» та «помилковість», деонтична логіка має зовсім інші принаймні три значення – «обов'язково» (*O*), «дозволено» (*D*), «заборонено» (*F*). Вказані значення є модусами нормативності, тому будь-яка норма може бути виражена через модуси нормативності *O* (поведінка), *D* (поведінка), *F* (поведінка) [8, с. 174, 176].

Бачення моральних та логічних суджень як однопорядкових явищ, що в однаковій мірі претендують на універсальність та загальність було започатковане І. Кантом. Цю тезу поділяв і відомий російський теоретик та філософ права І. О. Ільїн визначаючи соціальну норму як «судження, що встановлює певний порядок як належний» [7, с. 67]. Така концепція бачення норми права як судження знайшла свого подальшого розвитку у працях російського вченого С. Н. Попова [16, с. 217] та українського теоретика права П. М. Рабиновича [18, с. 110-116]. С. С. Алексєєв відзначав що, «соціальні норми, будучи правилами людської поведінки, є соціально-вольовими, цілеспрямованими судженнями, зверненими до практичної діяльності людей» [1, с. 74]. З огляду на значний евристичний потенціал, таке розуміння норми поділяється і автором цієї дослідницької роботи.

Для відмежування норм від суміжних явищ російський вчений О. А. Івін використовує бінарну опозицію «приписувати-описувати». Deskриптивне (описуюче, теоретичне) судження при цьому протиставляється прескриптивному (приписуючому, нормативному) судженню. Перші судження (речення) описують дійсність якою вона є та якою вона не є, другі – містять інформацію про те, що особа зобов'язана чи має право робити або не робити. На цій підставі О. А. Івіним робиться висновок про межі слова «норма». Так, закони природи є deskриптивними, оскільки описують регулярності, які особа може відкривати у природі, а тому не є нормами. В той же час закони держави (позитивне право), як і закони моралі чи релігії, є прескриптивними, оскільки їх завданням є визначення поведінки людей, тому вони і є нормами [6, 162].

Слід зауважити про взаємообумовленість норми та цінності. Так, з однієї сторони, цінність проявляється через норму (деонтологічне судження) і, будучи інтегрованою в останню, інтерналізується суб'єктом. З іншої сторони – саме цінність, несучи у собі елемент належності, надає соціальним нормам загальнообов'язковість та загальнозначущість, тобто – нормативність.

У філософській та юридичній літературі поняття «нормативний» часто розглядається як прикметник слова «норма» [1, с. 162], а звідси і нормативність трактується як властивість соціальних норм що, очевидно, є недостатнім. Хоча з точки зору змісту понять «норма» та «нормативність» вони і не можуть бути різко протиставлені одне одному, їх отождолення чи розгляд як синонімів є помилковим. Адже вже за етимологічного підходу до розуміння категорій «норма» та «нормативність» виявляється їх різне походження. Латинське слово «norma», яке означає «правило», «зразок» та похідні від нього «нормальність», «нормальний» не є тотожним до «normatio» («впорядкування») та похідним від нього «норматив», «нормативний», «нормативність». Проте не лише етимологічний аналіз цих слів призводить до такого висновку. Так, Є. В. Бурлай відзначав, що «якщо терміном «норма» позначаються і явища соціальної практики, і продукт свідомої творчості, то термін «норматив» характеризує лише цільове авторитетне встановлення, що містить у собі припис належної поведінки» [3, с. 20]. Вказане відмежування категорій має значення не тільки для точності та чіткості вживаної термінології, але і з точки зору пізнання структури та способів буття системи соціальної нормативності в цілому.

Отже, як було встановлено вище, соціальна норма є проявом нормативності. Соціальні норми мають родові характеристики нормативності, що обумовлює їх високі регулятивні можливості, проте, через поняття норми та її взаємозв'язку з цінністю можна лише впритул наблизитись до безпосереднього розкриття феномену нормативності.

Нормативність не є виключно правовим явищем як за своїм походженням, так і за роллю у суспільному житті. Нормативність є первинною, вихідною властивістю соціальної матерії, зумовленою її внутрішньою потребою в упорядкованості й здатністю до самоорганізації. Нормативність характеризує як окремі соціальні зв'язки, так і весь суспільний розвиток у цілому. Іманентна суспільству потреба в упорядкованості знаходить прояв в нормативності суспільного розвитку. Нормативність як невід'ємна характеристика соціальної матерії може мати різні форми об'єктивації, однією з яких (найважливішою, але не єдиною) є соціальна норма. Соціальне призначення і характеристики соціальних норм є похідними від соціальної нормативності в цілому. Відзначаючи притаманність нормативного лише сфері

соціального, російська вчена Л. О. Мурашко справедливо відзначала, що «в основі походження, розвитку та існування соціальної норми лежить властива будь-якому суспільству як системі об'єктивна необхідність впорядкувати сукупність зв'язків, відносин та інтересів, що постійно ускладнюється... При цьому нормативне регулювання являє собою іманентний суспільству процес. Нормативне регулювання відносин властиве всьому процесу історичного розвитку суспільства. Більш того, нормативність соціального буття людини – умова функціонування всієї соціальної системи, оскільки базується на природних законах природи та суспільства» [13, с. 83].

Отже, належне (та соціальна норма в цілому) у феноменологічному ракурсі є результатом соціальної об'єктивації, одним із засобів, що підтримують функціонування соціальної системи. Здійснивши спробу на підставі викладеного дати попереднє визначення нормативності, можна сказати, що нормативність – це визначаюча риса нормативного простору, яка, ґрунтуючись на рефлексивній здатності людини, є способом об'єктивації (формою) належного (цінності) та зорієнтована на виникнення відношення належності у соціальних суб'єктів.

Отже, соціальна нормативність характеризується як невід'ємна об'єктивна властивість соціальної реальності. Будь-яка сукупність соціальних явищ, незважаючи на їх хаотичний і безладний стан, неминуче самоорганізовується в ту або іншу форму. Цей процес має характер обов'язкового закону, неминучої умови всякого суспільного розвитку. Об'єктивні соціальні норми, що формують систему ціннісно-нормативної регуляції, і є проявом соціальної нормативності як об'єктивного закону соціальної реальності. Нормативність – це, насамперед, об'єктивна характеристика соціальної матерії.

Соціальні норми (в тому числі правові) як прояв соціальної нормативності мають відображати всі характеристики останньої. Однак, при аналізі нормативності виділяють дві сторони проблеми: об'єктивні вимоги соціального життя й усвідомлення (визнання) необхідності нормативності. Люди в ході суспільної практики починають усвідомлювати соціальну значимість цінностей і необхідність нормативності. Її потреба проходить крізь свідомість, ідеологію, й суб'єкти суспільства починають формувати традиції, звичай, заповіді, норми релігії, моральності, права. Крім того, як відзначалось, нормам можуть бути притаманні похідні ознаки, зокрема повторюваність, типовість, нормальність.

Суспільні відносини та соціальні інститути, суспільна та індивідуальна свідомість, соціальні норми – все це прояви (форми об'єктивації) соціальної нормативності. Говорячи про співвідношення норми й нормативності, можна сказати, що норма – це квінтесенція соціальної

нормативності. Соціальні норми виражають нормативність у концентрованому вигляді, є найбільш визначеним, лаконічним її проявом. Називаючи норми особливо значимим проявом нормативності, слід підкреслити, що саме вичленовування й виокремлення нормативності у вигляді норм дозволяє останнім бути і засобами відображення реальних потреб, і засобами встановлення порядку.

Висновки. Таким чином, на підставі викладено вище, можна констатувати, що нормативність – це рефлексивне поєднання загальнообов'язковості та загальнозначущості, які задаються елементом належності, закладеним у нормі (чи в іншому носіїві) через інтегровану нею цінність.

Та для того, щоб охарактеризувати нормативність як правову, а не лише культурно-ідеологічну категорію, необхідно насамперед усвідомити специфіку права порівняно з іншими соціальними регуляторами. Правова нормативність є різновидом соціальної нормативності, і в цьому значенні необхідно має якісні відмінності. Якісні відмінності правової нормативності, що становлять її змістовний момент, дозволять характеризувати те або інше явище саме як правове, кореняться в специфіці права як соціального феномена.

Література:

1. Нормы советского права. Проблемы теории / Под ред. Байтина М. И., Бабаева В. К. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1987. – 248 с.
2. Гюсле В. Практична філософія в сучасному світі. – Київ: Лібра, 2003. – 248 с.
3. Плахов В. Д. Социальные нормы: философские основания общей теории. – М. : Мысль, 1985. – 255 с.
4. Лукашева Е. А. Общая теория права и многоаспектный анализ правовых явлений // Советское государство и право. – 1975. – № 4. – С. 15-22.
5. Сабо И. Основы теории права. – М. : Прогресс, 1974. – 272 с.
6. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. – Київ: Лібра, 1999. – 488 с.
7. Поросенков С. В. Социальные нормы как форма отражения действительности // Философские науки. – 1981. – № 5. – С. 136-140.
8. Кудрявцев В. Н. Юридические нормы и фактическое поведение // Советское государство и право. – 1980. – № 2. – С. 12-16.
9. Кнапп В., Герлох А. Логика в правовом сознании. – М. : Прогресс, 1987. – 312 с.
10. Лукич Р. Методология права. – М. : Прогрес, 1981. – 304 с.
11. Баранов В. М. Истинность норм советского права. Проблемы теории и практики. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1989. – 400 с.

12. Кудрявцев Ю. В. Нормы права как социальная информация. – М. : Юридическая литература, 1981. – 144 с.
13. Ильин И. А. Теория права и государства / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2003. – 400 с.
14. Попов С. Н. Различие правовой эмотивности (права) и нормативной рациональности (закона) // Философские дескрипты : сборник статей. – Барнаул: Издательство Алтайского государственного университета, 2002. – С. 213-230.
15. Рабинович П. М. Право как явление общественного сознания // Известия ВУЗов. Правоведение. – 1972. – № 2. – С. 106-116.
16. Алексеев С. С. Социальная ценность права в советском обществе. – М. : Юридическая литература, 1971. – 223 с.
17. Ивин А. А. Некоторые проблемы теории деонтических модальностей // Логическая семантика и модальная логика. – М. : Наука, 1967. – С. 194 - 218.
18. Бурлай Е. В. Нормы права и правоотношения в социалистическом обществе. – Киев: Наукова думка, 1987. – 91 с.
19. Мурашко Л. О. Начальные виды социальной нормативности // Журнал российского права. – 2002. – № 2. – С. 83 – 95.

УДК 349.3:364:172

*Шумна Л. П., Чернігівський державний інститут
права, соціальних технологій та праці*

СОЦІАЛЬНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ОДИН ІЗ ОСНОВНИХ ПРИНЦИПІВ НАДАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ

Система заходів, необхідних для реалізації на практиці принципу соціальної справедливості надання соціальних послуг, має включати: оцінку доходів і матеріального становища одержувача послуг; виявлення причин, внаслідок яких дана особа потрапила у складні життєві обставини; підбір індивідуального пакету соціальних послуг; оцінку ефективності наданої допомоги на підставі системи зворотного зв'язку

Система мер, необходимых для реализации на практике принципа социальной справедливости оказания социальных услуг, должна включать: оценку доходов и материального положения получателя услуг; выявление причин, вследствие которых данное лицо попало в сложные жизненные обстоятельства; подбор индивидуального пакета социальных услуг; оценку эффективности оказываемой помощи на основании системы обратной связи

The system measures necessary for putting into practice the principle of social justice, social services, must include: assessment of income and material conditions